

**Відгук офіційного опонента
на дисертацію Назарової Віри Валеріївни
«Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова
як об'єкти культурної спадщини»,
подану на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук (доктора філософії)
за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство**

Історія України тісно пов'язана з історією єврейського народу. За словами П.-Р. Магочія: «Це два безперечно неоднорідних народи зі спільною історією. Україна – це територія, де живуть не лише українці, а українська історія не є виключно етнічно українською. Поряд з іншими народами на українських землях здавна жили євреї, які були і залишилися частиною цієї землі й історії».

Дисертацію В. В. Назарової «Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини», подану на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство, – виконано у Центрі пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури під науковим керівництвом доктора історичних наук, доцента Є. М. Луняка.

Дослідження присвячене комплексному вивченню надгробків ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова як особливого виду пам'яток, які у великій кількості все ще існують на території України і дозволяє скласти уявлення про колишнє процвітання в цих місцях ашкеназійської цивілізації. Кам'яні надгробки мають значну цінність з точки зору історії, генеалогії, літератури і мистецтва.

Окрім того, актуальність пропонованої наукової праці зумовлена відсутністю в історіографії комплексних досліджень надгробків єврейського кладовища міста Глухова в хронологічному діапазоні ХІХ – початку ХХ ст., а також необхідністю запобігти руйнуванню цих надгробків, які не підпадають під державну охорону через відсутність статусу пам'яток культури.

Мета і завдання дослідження визначені з урахуванням актуальності обраної теми та стану її наукової розробки. Мета дисертаційної роботи полягає у тому, щоб на основі аналізу актуалізованих джерел і наукових праць комплексно дослідити надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова, виявити, ідентифікувати й систематизувати пам'ятки, визначити їхню історичну, наукову та хронологічну цінність, а також розробити рекомендації, що стосуються їхнього збереження, охорони і подальшого використання як об'єктів музейного показу.

Відповідно до поставленої мети дисертанткою передбачено вирішення таких дослідницьких завдань, як визначення стану наукової розробки теми, аналіз української та зарубіжної історіографії з проблематики дослідження; опрацювання, розширення, систематизація та класифікація джерел, необхідних для розкриття теми дисертації; визначення основних етапів виникнення і формування єврейської громади м. Глухова та хронологічних меж її існування; проведення польових досліджень з виявлення намогильних плит, епітафій на єврейському кладовищі м. Глухова; здійснення їх фотофіксації, розшифровки і систематизації, аналіз і класифікація збережених об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища м. Глухів; розробка рекомендацій з охорони, консервації, реставрації та можливостей музеєфікації намогильних плит.

Об'єктом дослідження В.В. Назарової були обрані пам'ятки культурної спадщини єврейських некрополів в Україні. Предмет дослідження сфокусовано на надгробках ХІХ – початку ХХ ст. саме єврейського кладовища міста Глухова як пам'ятках культурної спадщини України.

Вибір хронологічних та територіальних меж є обґрунтованим. Нижня хронологічна межа дослідження – перша третина ХІХ ст., пов'язана з появою перших поховань, а верхня – з періодом завершення досліджень об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища в місті Глухові. Територіальні межі дослідження визначені межами єврейського кладовища м. Глухова (Сумська область).

Наукова новизна дисертаційного дослідження В. В. Назарової зумовлена сукупністю визначених завдань. У роботі вперше оприлюднені нові для української історіографії дані зарубіжних дослідників з галузі єврейської некрополістики; досліджено значну кількість джерел, в тому числі іноземних, більшість з яких ще не було введено до наукового обігу або було опубліковано фрагментарно в інших контекстах; виявлено значну кількість нових об'єктів культурної спадщини, обґрунтовано їх історичну та наукову цінність як пам'яток культури; здійснено систематизацію всіх об'єктів культурної спадщини, які були досліджені, за видовою і типологічною приналежністю; складено перелік надгробків ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища м. Глухова, які мають історико-культурну цінність; виокремлено і досліджено окрему типологічну групу об'єктів культурної спадщини кладовища, які належать до пам'яток історії, поховання відомих діячів – членів єврейської громаді Глухова; уточнено хронологічні межі появи й функціонування глухівського єврейського кладовища. Авторкою були доповнені списки похованих на єврейському кладовищі м. Глухова; поглиблено уявлення про історію єврейської громади м. Глухова; запропоновано рекомендації, що стосуються збереження, охорони, і подальшого використання як об'єктів музейного показу надгробків і поховань ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова.

Під час підготовки дисертації дослідницею були опрацьовані фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Державного архіву Чернігівської області, Державного архіву Сумської області, Російського державного архіву давніх актів, Російського державного історичного архіву, Державного архіву Російської Федерації, фонди Національного державного історико-культурного заповідника «Глухів», Глухівського міського краєзнавчого музею та Музею історії євреїв Глухівщини. Заслугує на схвалення кропітка і тривала робота В. В. Назарової не тільки з наративними джерелами, але й речовими пам'ятками та образотворчими джерелами.

Відтак на основі доволі репрезентативного комплексу джерел, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, висвітлено надгробки

XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини.

Практичне значення одержаних авторкою дисертаційного дослідження результатів і висновків полягає в тому, що вони можуть бути використані в узагальнюючих та спеціальних історичних, пам'яткознавчих, краєзнавчих, мистецтвознавчих, некрополознавчих і музеєзнавчих працях, наукових дослідженнях з історії науки, культури та біографістики, для розробки підручників і навчальних посібників для студентів вузів, де вивчаються історія та теорія культури, краєзнавство, пам'яткознавство, у лекційних курсах з історії України. Їх можливо застосовувати й для розширення переліку об'єктів культурної спадщини, які потребують збереження і охорони; для уточнення туристичних карт, історико-архітектурних та генеральних планів міста Глухова; написання науково-методичних розробок, опрацювання та впровадження екскурсійних програм; під час досліджень виявлених єврейських надгробків і підготовці проектів з їхньої реставрації, консервації та музеєфікації в подальшому. Основні теоретичні положення дисертації допоможуть заповнити прогалини в дослідженнях глухівського єврейського кладовища та історії єврейської громади міста в цілому, а також у вивченні єврейських і православних кладовищ північного сходу України, сприятимуть внесенню найцінніших старовинних надгробків єврейського кладовища м. Глухова до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Структура дисертаційної роботи обумовлена предметом і об'єктом дослідження. Текстова частина дисертації складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 414 позицій. Значною окрасою дослідження є 4 блока додатків, що містять термінологічний словник, схеми, таблиці й ілюстрації. Загальний обсяг роботи становить 222 сторінки, з яких 169 сторінок основного тексту.

Вступна частина за структурою та змістом цілком відповідає сучасним вимогам до наукових праць, формулює актуальність, мету, завдання, об'єкт,

предмет і методику дослідження, його наукову новизну і практичне значення, наведено відомості про апробацію, схарактеризовано структуру дисертації.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» запропоновано авторську періодизацію історіографії проблеми, актуалізовано й класифіковано джерельну базу, окреслено загальні теоретико-методологічні підходи і конкретні методи, використані авторкою в дисертації. Суттєвою перевагою дисертаційного дослідження є широке застосування методу експедиційних пошуків та спеціальних методів досліджень, зокрема таких, як метод натурних досліджень (інвентаризація, фотофіксація, виконання замальовок) і метод ідентифікації.

У другому розділі «Формування і розвиток єврейської громади міста Глухова і глухівського єврейського кладовища у ХІХ – ХХ ст.» реконструйована історія єврейської громади м. Глухова, висвітлені події, що відбувалися в місті та були пов'язані з євреями, та їх хронологічні періоди, що є необхідним для дослідження персональних і масових поховань єврейського кладовища м. Глухова. Вивчення і аналіз архівних матеріалів дозволили дослідниці доповнити відомості про час та обставини виникнення глухівського єврейського кладовища. Теоретичні напрацювання у царині релігійних уявлень євреїв про смерть і загробний світ, поглядів про роль кладовища в єврейській громаді і особливості його організації були підкріплені тривалими польовими дослідженнями В. В. Назаровою єврейського кладовища м. Глухова і подальшому аналізі отриманої інформації.

В найбільшому за обсягом третьому розділі дисертаційного дослідження «Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища м. Глухова: пам'яткознавчий контекст» авторка розглянула надгробки як цілісну інформаційну систему. Збережені об'єкти культурної спадщини єврейського кладовища Глухова було проаналізовано і класифіковано з точки зору їх видової та типологічної приналежності відповідно до вітчизняного законодавства та сучасних пам'яткознавчих наукових розробок. Зокрема, за видовою приналежністю всі 438 надгробків (1824–1921 рр.) цвинтаря співвідносяться з

пам'ятками історії, а 44 намогильних пам'ятника – з пам'ятками монументального мистецтва.

У четвертому розділі «Охорона, збереження і використання об'єктів культурної спадщини єврейського кладовища м. Глухова» висвітлено та проаналізовано єврейські традиції, пов'язані із відвідуванням кладовища і правилами поведінки в його межах. На підставі польових досліджень виокремлені основні типи пошкоджень пам'ятників глухівського єврейського кладовища та зроблена типологічна класифікація 438 надгробків, які відносяться до числа історичних поховань, за ступенем збереженості. Визначено, що найкращим способом збереження пам'яток глухівського єврейського кладовища і реалізації їх експозиційно-пізнавальної цінності є музеєфікація.

Авторкою дисертаційного дослідження надано пропозиції й рекомендації, що стосуються збереження, охорони і подальшого використання, як об'єктів музейного показу, надгробків і поховань ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова.

Усі розділи роботи є завершеними структурними елементами, які підпорядковані відповідним дослідницьким завданням. На підставі проведеного наукового дослідження запропоновано логічні та переконливі висновки до тексту дисертації. Текст автореферату дозволяє констатувати обґрунтованість положень та висновків, отриманих авторкою. Наукове та практичне значення дослідження визначається його актуальністю та науковою новизною.

Робота має достатню апробацію, зокрема основні положення дисертаційного дослідження В.В.Назарової викладено в 1 монографії, 6 публікаціях, з них: 5 публікацій у фахових наукових виданнях України, 1 – у закордонному фаховому виданні. У 18 публікаціях додатково відображено результати дослідження.

Водночас робота не позбавлена моментів, що потребують обговорення.

Зокрема, виклад актуальності теми дисертації, на наш погляд, виграв би від залучення теоретичних напрацювань з дослідницького поля «memory studies». Адже, надгробки і кладовища, як зазначав П. Нора – «це найбільш з дієвих

способів історичної пам'яті, особливо для молодого покоління. Надгробок несе певні ідеї, знання, які роблять його зрозумілим для певної спільноти, здійснює активний суспільний вплив». Одним із засобів дослідити ідентичність народу є дослідження та вшанування таких «місць пам'яті» як кладовища.

Попри вагомий масив опрацьованої літератури, присвяченої історіографії історії проживання євреїв на українських землях та проявам їх поховальної культури, дослідниця В. В. Назарова не використала доробок відомих українських істориків Я. Грицака, І. Химки, Т. Возняка, які беруть активну участь у науковому дискурсі щодо ролі євреїв в етнічній мозаїці українських земель та відповідальності українців за культурний спадок євреїв.

У підрозділі 2.2 «Особливості єврейської поховальної культури і традицій у контексті історії кладовища єврейської громади у Глухові» було б доречним надати визначення терміну «поховальна культура».

Значним доповненням могла бути систематизована інформація про збереженні єврейські кладовища на теренах України в цілому, з виокремленням тих, що мають пам'яткоохоронний статус.

Втім, означені недоліки мають рекомендаційний характер і не знижують наукову вартість проведеної роботи. Дисертаційне дослідження «Надгробки ХІХ – початку ХХ ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини», подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, виконане на належному науковому рівні, а його авторка – Віра Валеріївна Назарова заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 – Музеєзнавство. Пам'яткознавство.

Офіційний опонент:

Кандидат історичних наук,

доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін

Академії Державної пенітенціарної служби

А. В. Попружна

Підпис засвідчую:

Завідувач сектора документального забезпечення,

архівної справи та роботи зі зверненнями громадян

С.О.Прищеп

